

Россия Федерациязынын чырыдыышкын яамызы
Тыва Республиканың өөредилге яамызы
Муниципалдыг ниити өөредилге чери Хадың ортумак школазы
668513, Тыва Республика, Бии-Хем кожуун, Хадың сумузу,
Маады Парыңмаа, кудумчузу 8

ШМК-нын хуралынга көргөн.
Протокол № 1

”28”августа 2024ч.

Директорнуң өөредилге
талазы-биле оралакчызы
чөпшээрээн.

 /Байкара В.Г./
”28”августа 2024ч.

Школа директорунун
59 дугаар дужаалы-биле
бадылаан

/Монгуш Л.Ч.
”28”августа 2024ч.

**Төрээн чогаал эртеминге
АЖЫЛЧЫН ПРОГРАММА**

Класс: 9, шагы 68 (неделяда 2

Хуусаазы: 1 чыл (1 ооредилге чылы)

Өөредилге номунуң автору, ады, үндүрген чылы: Ю.Ш.Кюнзегеш, М.А.
Кужугет. Торээн чогаал. 9 класс. НШХИ. Кызыл, 2015ч

Программаның ады: Тыва аас чогаалы болгаш литература. Ниити
ооредилге черлеринин 5-11 класстарынга чижек программа. Кызыл, 2012.

Башкызы: Монгуш Любовь Михайловна

ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

5—11 класстарның тыва аас чогаалы болгаш литературага чижек программа ортумак (долу) ниити өөредилгеге хамаарыштыр РФ-тиң ФКӨС-туң негелделеринге, сорулгаларында даянып, Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының Национал школа хөгжүдөр институтунун 2012 чылда үндүргени «Төрээн чогаалга күрүне стандартының» сорулгаларында болгаш негелделеринге дүүштүр кылдырган.

Тайылбыр бижикте ортумак (долу) ниити өөредилге системазында тыва чогаал эртемниң ниити характеристиказын берип, үндезин өөредилге планында туружун тодараткан. Кол ниити өөредилгениң системазында тыва чогаалдың ролун айтып, ниити өөредилгениң өөредилге-кижизидилгелиг сорулгаларынче болгаш негелделеринче кичээнгейни угландырган. Чижек программа ортумак (долу) ниити өөредилгениң тыва чогаал эртеминге вариативтиг программа ажылдап кылырының уг-шиин тодарадып турар. Программаларның база өөредилге номнарының авторлары бердинген чижек программаның утка болгаш тургузуунга, темаларны өөредириниң дес-дараалашкаанга, ооң иштики хемчээлинге, өөре-никчилерниң билиин хынаарында хамаарыштыр боттарының көрүжүн илередип болур.

Школага тыва аас чогаалы болгаш литератураны өөредириниң сорулгалары

Өөредилгиг:

- чогаал сөзүглелиниң тургузуун, уран-чеченин, ооң дылының онзагай талаларын, идея-тематиктиг утказын, композициязын ханы сайгартып;

- чогаал теориязының эге билиглеринге даянып, чечен чогаалдың аймаан, жанрын, хевирин, ооң бижиттингентөөгүзүн ылгап;

чечен чогаалдың онзагайын уран чүүлдүн өске хевирлери-биле деңнеп, орус болгаш өске-даа чоннарның литературазында тыва чогаалдарның идея-тематиказы-биле хөөннөш уткалыг чогаалдарны деңнеп;

- чогаал сайгарарында ажыглаар янзы-бүрү медээ-сүмелерни (Интернет четкизи, словарьлар, библиографтыг справочниктер, энциклопедиялар) ажыглап сайгарарын өөредир.

Сайзырадыр:

- уругларның амыдыралче бот-тускайлаң медреселдиг көрүжүн хевирлеп, чогаадыкчы арга-шинээн;

- аас болгаш бижимел чугааны делгеренгей, утказында дүүштүр шын ажыглап, сайгарарын сайзырадыр.

Кижизидилгелиг:

- сагыш-сеткили байлак, мөзү-бүдүжү чаагай, эптиг-чөптүг;

- кижилерге, төрээн черинге, бойдузунга ынак, хумагалыг; хамааты бот-медресели бедик; ада-чурт төөгүзүн үнелеп билер;

- номчулгага сонургалдыг, чогаадыкчы ёзу-биле боданып, бодунун туружун амыдыралдың кандыг-даа байдалдарында камгалап билер кижини кижизидер.

5—11 класстарга тыва аас чогаалы болгаш литература эртемнериниң утказы болгаш тургузуу

Чечен чогаал кижиниң сагыш-сеткилиниң хөй янзы талаларын эскерип шинчилээринге, амыдыралды үнелээринге, долгандыр турар бойдуска хумагалыг болурунга өөрөдир. Ынчангаш литература, уран чүүлдүң өске-даа хевирлери дег. уругларның мөзү-бүдүжүн хевирлээринге болгаш эстетиктигкөрүжүн быжыглаарынга салдарлыг.

Тыва аас чогаалы болгаш литература — Тыва Республиканың школаларында кол эртемнерниң бирээзи. УК эртемнерни өөрөдириниң кол сорулгазы — аас чогаалы тыва чоннуң ада-өгбелериниң чүс-чүс чылдарда чогаадып, сайзырадып келген сөстүң уран чүүлү деп билиндирбишаан, чогаалды амыдырал-биле холбап, ханы сайгарып билир; бүгүталалыг сайзыраңгай, бедик культуралыг, тыва болгаш хөй националдыг Россия чоннарының культуразын, ооң байлаан, найыралын үнелеп билир; чараш мөзү-будуштуг, бодунунүзел-бодалын, хамааты туружун камгалап шыдаар хамааты кижини хевирлээри.

Тыва чогаалдың өзээн национал литератураның алдын фондузунда кирген чогаалдар тургузуп турар. Уругларныңделегей көрүүшкүнүн, эстетиктиг негелделерин, хамааты туружун хевирлевишаан, бодунга болгаш долгандыр хүрээлелге чөптүг хамаарылгалыг, шүгүмчүлелдиг болурун чогаал кижизидер. Чечен чогаал-биле харылзаа угаап-боданырының арга-шинээн сайзырадыр, чогаалчының делегейи-биле, ооңчогаал бижиир аян-хөөнү-биле чоок таныжары болур. Чоннуң амыдыралчы байлак дуржулгазындан укталган аас чогаалы, орус болгаш делегейниң классиктиг литературазы, тыва чоннуң эрте-бурунгудан бээр онзагай культуразы кижиниң мөзүлүг аажы-чаңының үнезин хевирлээр, чогаал делегейи-биле харылзааны быжыг тудар. УК харылзаалар уругларны орус болгаш делегей литературазының шылгараңгай чогаалдары-биле таныштырарынга, тыва чогаалды кожа-хелбээ чоннарның чогаалдары-биле деңнеп сайгарарынга, оларның чоок болгаш ылгалдыг талаларын тодарадып билиринге өөрөдир.

Чечен чогаалда уран сөстүң дузазы-биле чураан амыдыралдың илереп келирин чүгле сеткил хөлзээшкинниг эвес, а медреселдиги-биле сайгарып билир кылдыр өөрөдир. Чечен чогаалды төөгү, философия, психология, педагогика, уран чурулга эртемнери-биле чергелештир көрүп турар. Ону «кижи дугайында эртем», «амыдыралдың ному», «уран-чечен шинчилел» деп адап турары анаа эвес.

Тыва чогаал эртеми ниити филологияның тыва дыл эртеми-биле сырый холбаалыг. Уругларның чугаа сайзыралынга, чугаа культуразынга, хөй-ниити харылзаажылгага тыва чогаал эртемниң салдары улуг чечен чогаалдың дылы дыл эртемниң бүгү адырлары-биле холбаалыг болганда, уруглар сөстүң эстетиктиг функцияларын сайгарар ужурлуг.

Эге школага чогаал дугайында өөрөнгөн билиглерин кол ниити школага улам сайзырадып, литература — уран сөстүң байлаа деп билиндирбишаан, литература теориясында уран-чечен аргаларны кол ниити өөрөдилгеге школаның5-6 класстарынга ханы өөрөдир. Кол ниити өөрөдилгениң7-8 класстарынга өөрөникчилерниң номчулга культуразын бедидип, чогаал

сайгарылгазын делгемчидер. Чогаалды чогаал теориязындан тема, идея, сюжет, композицияның элементилерин тодарадып, шүлүк тургузуун сайгарып шыдаар кылдыр өөредир.

9-ку класска мурнунда өөрөнгөн чогаалдарны катаптаар, алган билиглерни системажыдар, түннээр. Литератураны бөлүктөп өөренириниң системазын төндүргөш, тыва литератураның төөгүзүнүң үе-чадаларының хуваалдазын, сайзырап келгениниң база чамдык чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының дугайында, төөгү-биле холбашкан ханы амыдыралчы чогаалдарны өөренир. Чечен чогаалдыңсайгарылгазын ханыладыр. Чечен чогаалдың эстетиктиг үнезин база ооң литература төөгүзүндө туружун медресеп билиринге чаңчыктырар.

9-ку класстың өөреникчилериниң билиинге негелделер

9-ку класска тыва чогаалга кичээнгейни дараазында чүүлдерже углаары чугула: үе — чогаалчы — чогаал — номчукчу.

9-ку классты доозуп тургаш, өөреникчилерниң билир ужурлуг чүүлдери:

- тыва литератураның сайзырап келгениниң үе-чадаларын билир;
- өөрөнгөн чогаалының бижиттинген үези-биле харылзаазын билир, оларны литературлуг агымнар-биле чергелештир көөр, литература-төөгүлүг байдалды ниитилелдин амыдыралы болгаш культуразы-биле чергелештир көөр;
 - чогаалдың этиктиг болгаш эстетиктиг шынарларын тодарадып билир;
 - чогаалдың этиктиг, философчу, социал-төөгүлүг проблематиказын тодарадып билир;
 - аңгы-аңгы жанрның чогаалдарын утка-шынар талазы-биле ылгап билир;
 - чогаалдың уран-чечен онзагайын барымдаалап долу сайгарылгазын кылыр;
 - өөрөнгөн чогаалын бот-тускайлаң үнелээрде, литература төөгүзүнүң барымдааларын база литература теориязының айтырыгларын ажыглап билир;
 - чогаалды аянный номчуп билир (номдан база шээжи-биле); аңгы-аңгы жанр-хевирлерниң чогаалдарына шын делгеренгей харыны тургузуп, сөзүглелдин утказын чугаалаарының бүгү аргаларын билир;
 - бижимел ажылдарның бүгү хевирлерин күүседир, чогаадыгларның янзы-бүрү хевирлерин бижип билир;
 - словарьлар, энциклопедиялар болгаш янзы-бүрү немелде материалдар-биле ажылдап билир.
 - эртемни шиңгээдип алганының түннелинге даянып, бедик культуралыг, чараш мөзү-бүдүштүг, делегей көрүүшкүнү делгем, дыл-домаа сайзырангай болур.

Календарь-тематиктиг планнаашкын тыва чогаал 9 класс

	Тема	Шагы		План аайы - биле	Херек кырында
	Тыва литературанын укталган достери. Тывылганы болгаш баштайгы базымнары	1	Номчуур, арын 7-10	02.09	
	Баштайгы тыва чогаалдар	2		06.09	
	ЧС. Чогаадыг "Чайгы даштанылгам"	3	Чедир бижиир	09.09	
	ЧС. Чогаадыглар номчулгасы	4	Култегин дугайында кыска илеткел кылыр	13.09	
	Култегин. Култегинге тураскааткан биче бижик	5	Номчуур	18.09	
	Ю. Кюнзегеш "Базырыктар ыраажызы"	6	Дыннадыг кылыр	20.09	
	Ю. Кюнзегеш "Означенное суурдан тывылган тураскаал"	7	Утказын чугаалаар	25.09	
	Ю. Кюнзегеш "Кок-Эл"	8	Овур-хевирлерни ушта бижиир, план тургузар	27.09	
	Ю. Кюнзегеш "Багырнын хылыжы"	9	Чурук чуруур	02.10	
	А. Даржай "Бурунгунун изи-биле"	10		04.10	
	Э. Мижит "Субедей"	11		09.10	
	Баштайгы чырык корген чогаалдар	12	"Марттын сези" шээжилээр	11.10	
	"Самбукайнын чугаазы"	13	Куда езуланын тыпкаш, ушта бижиир (арын77)	16.10	
	"Самбукайнын чугаазы": овур-хевирлер	14	Чогаалдын уран-чечени, тема, идеязы	18.10	
	Чогаалдын уран-чечени	15	Улустун езу-чанчылынга силернин хамаарылганар	23.10	
	Тыва куда езулалы	16	Номчуур	25.10	
	С. Сарыг-оол "Херэежен"	17	Шулукту шээжилээр	06.11	
	ЧС. "Аванын авыралы"	18	Чедир бижиир	08.11	
	В. Эренчин "Донен-Шилгим", "Кадарчы уруг"	19	Шилилге-биле шээжилээр	13.11	
	"Тере-Хол"	20	Айтырыгларга харыылаар, арын 95	15.11	
	А. Тамба-Сурун "Шеми-Бажы"	21	Чогаалдарны сайгарар, онзагайын айтыр	20.11	
	В. Кок-оол "Хайыраан бот" (1-ги кожеге)	22	Улустарнын ырларын ушта бижэш, болуктээр	22.11	
	В. Кок-оол "Хайыраан бот" (2-ги кожеге)	23	Овур-хевирлер. бижиттингенинин онзагайы	27.11	
	В. Кок-оол "Хайыраан бот" (3-ку кожеге)	24	Каранын монологун шээжилээр	29.11	
	ЧС. Чогаадыг "Карага чагаа"	25	Чедир бижиир	04.12	
	Трагедия - шии чогаалынын хевир	26	Конспект кылыр	06.12	
	С. Тока. Чогаадыкчы ажылы. "Каргыга чорааным"	27	Очеркте черлер аттарын ушта бижиир	11.12	
	Очерк дугайында билиг	28	Конспект кылыр	13.12	
	М. Идам-Сурун "Оорушкунун дээди чурту"	29	Шилилге-биле шудукту доктаадыр	18.12	
	"Союспан" баллада	30	Айтырыгларга харыылаар, арын 159	20.12	
	Баллада дугайында билиг	31	Конспект кылыр	27.12	
	С.Пюрбю. Чогадыкчы ажылы. Шулукутери	32	Шээжилээр	15.01	

	"Чечек" - бирги тыва шулуглел	33	Номчуур	17.01	
	"Чечек" ийиги кезээ	34	Айтырыгларга харыылаар, арын 188	22.01	
	"Чечек" ушку кезээ	35	Айтырыгларга харыылаар 1-6, арын 208	24.01	
	Шулуглелге ниити катаптаашкын	36	Аянынг номчулгага белеткенир	29.01	
	ЧС. И. Салчактын "Ава" деп линографюразы-биле ажил	37		31.01	
	Чечен чогаал лирика-эпос аймаанын дугайында	38		05.02	
	С. Сарыг-оол "Саны-Мого" чогаалда тогулуг уе-чада	39	Узундуну доктаадыр	07.02	
	"Човуланнын довунчуу	40		12.02	
	Шулугледин тургуузуунун, дылынын онзагайы	41		14.02	
	"Саны-Мого" чолдун бедик чадазы	42	Чогаалдын дылы, уран-чечени	19.02	
	Чогаалда тогулуг уелер...	43		21.02	
	ЧС. Чогаадыг "Тыва чоннун тогузу Саны-Могоде"	44	Тыва тогузунде материалдар чыыр	20.02	
	Ю. Кюнзегеш "Кок-Эл"	45	Рецензия бижиир	27.02	
	Б. Ховенмей "Эргим оннук", "Идегели оскундурган"	46	Айтырыглар, арын 226	26.02	
	"Аныяк Биче-оол"	47		28.02	
	Биче-оол деп кымыл!	48	Айтырыглар, арын 233	05.03	
	С. Сарыг-оол "Белек"	49		07.03	
	"Белек" - баштайгы тыва тоожу	50	Номчуур, арын 254 айтырыгларга харыылаар	12.03	
	ЧС.Эдертигге белеткел. Илдирмаанын асканы	51	Дыннадыг "Тожу-онзагай кожун	14.03	
	ЧС. Эдертигни бижиيري	52	Чедир бижиир	19.03	
	И. Бадра "Арзылан Кудерек"	53	Кудеректин омур-хевирин бижиир	21.03	
	КДН. "Арзылан Кудерек"	54	Чогаалга унелел бижиир	02.04	
	Л. Чадамба "Майнын белээ"	55	Сайгарылга кылыр	04.04	
	"Кежээ"	56	Доктаадыр	09.04	
	ЧС. Шулу-ырга чижиили	57		11.04	
	О.Саган-оол "Арат чоннун мурнундан"	58	Омур-хевирлерни ушта бижиир, план тургузар	16.04	
	А. Даржай "Он рубль"	59	Дыннадыг кылыр	18.04	
	С. Пюрбю "Торээн чонунун адын адап чаалажып чораан"	60	"Тыва эки турачылар" проект кылыр	23.04	
	Чогаалда чечен девискээр, уе, маадырлар	61	Дыннадыглар кылыр	25.04	
	М. Сундуй "Тыва эки турачы аъттыг эскадрон"	62	"Эки турачыга чагаа" кыска чогаадыг	30.04	
	Чурук-биле ажил	63	Номчуур, арын	02.05	
	Чогаадыглар туннели-биле ажил	64	Номчуур,	07.05	
	В. Кок-оол "Тыва чуртум"	65	Шулуктерни сайгарып коор	13.05	
	С. Пюрбю "Торээн дылым"	66	Тургузуун сайгарар	16.05	

	П. Бровка "Часкы хооннер"	67	Хыналдага белткенир	21.05	
	Чыл дургузуна ооренгенин катаптаары. Тест. Зачет	68	Чайгы онаалга. Номчукчунун дептери	23.05	